

Attâr'ın İlâhînâme'sinde Âhîret

Afterlife in İlâhîmah of Attâr

Ayşe Hilal KALKANDELEN

Yrd. Doç. Dr., Atatürk Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi,
Türk İslam Edebiyatı Anabilim Dalı
Assistant Prof., Atatürk University, Faculty of Theology, Department of
Turkish Islamic Literature
Erzurum / TURKEY
ahilal@atauni.edu.tr

ORCID ID: orcid.org/0000-0001-8173-9197

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü / Article Type: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Date Received: 15 Eylül / September 2017

Kabul Tarihi / Date Accepted: 04 Aralık / December 2017

Yayın Tarihi / Date Published: 31 Aralık / December 2017

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Aralık / December

DOI: 10.29288/ilted.338424

Atıf / Citation: Kalkandelen, Ayşe Hilal. "Attâr'ın İlâhînâme'sinde Âhîret".
ilted: İlâhiyat Tetkikleri Dergisi sy. 48 (Aralık 2017): 195-213.

İntihal: Bu makale, iThenticate yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.

Plagiarism: This article has been scanned by iThenticate. No plagiarism detected.
web: <http://dergipark.gov.tr/ilted> | <mailto:ilahiyatdergi@atauni.edu.tr>

Copyright © Published by Atatürk Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi /
Ataturk University, Faculty of Theology, Erzurum, 25240 Turkey.
Bütün hakları saklıdır. / All right reserved.

Öz

Âhiret, ölümden itibaren tekrar başlayan ve mahşerdeki dirilişten sonra ebediyyen devam edecek olan hayattır. Âhiret hallerini içine alan bu hayat, Kur'an-ı Kerim ve hadislerle anlatılmaktadır. Bu haller pek çok âyette belirtilmiştir. Edebî eserlere de akseden bu konu, İranlı şair Attâr'ın eseri İlahinâme'de de dikkati çekmektedir. İlahinâme'de olaylar bir seri halinde baba ve altı oğlu arasında geçmektedir. Attâr'ın ifadesiyle baba ve oğulları; ruh, nefis, şeytan, akıl, bilim, fakr ve tevhidir. Birbiriyle ilintili olan bu olaylar yirmi iki makaleden, makaleler de hikâyelerden oluşmaktadır. Hikâyeler çoğunlukla dinî ve sosyal içerikli olup, kısmen destanlar ve kahramanların etkisiyle yazılmıştır. Eserde geçen hikâyeler ile âhiret, Kur'an-ı Kerim âyetlerine telmihle ve benzetmelerle, bazen bir günahkâr, bazen de bir genç olarak dile getirilmiş, âhiret hayatı güzel ifadelerle örneklenmiştir. Biz de bu makalede eserde geçen dört hikâyeyle âhiret hallerini âyetler desteğiyle ve Attâr'ın ifadeleriyle sunmaya çalışacağız.

Anahtar Kelimeler: Attâr, İlahinâme, Âhiret, Âhiret Halleri, Kur'an-ı Kerim.

Abstract

Hereafter is the life that restarts with the death and that is going to continue forever after the resurrection in the last judgment. This life, which includes the conditions of hereafter, is told by Qur'an and the hadiths. These conditions are stated in many verses of Qur'an. This issue, being reflected in literary works, draws attention in the work İlahinamah by the Persian poet Attâr. Events in İlahinamah happen in between a father and his six sons. With the statement of Attâr the father and the sons are; spirit, human soul, satan, wisdom, science, poverty and oneness. These events which are related to each other consist of twenty two articles each of which consist of stories. The stories mostly have religious and social contents and they were partly written with the effect of epics and heroes. With the stories in the work, hereafter is seen sometimes as a sinner, sometimes as a young with references and images to the verses of Qur'an and the life in hereafter is exemplified with good examples. In this article, we will try to present the conditions of hereafter in four stories of the work with the help of verses and the statements of Attâr.

Keywords: Attâr, İlahinamah, Afterlife, The states of the afterlife, Qur'an.

Summary

Afterlife (Akhirah) is the opposite of earlier and the feminine-word of ahir (later). As a term it means "the life that starts after the life in the world and that will continue eternally". In Qur'an, it is mentioned 110 times in phrases such as "el-yevm al-ahir (doomsday), ed-dar al-ahirah (the country of afterlife), dar al-ahirah (the country of afterlife), an-nashat al-ahirah (the joy of afterlife). Some scholars define the afterlife as "the life that involves all the situations of the afterlife which starts with the Raphael's first blowing the Horn and continues till the deserving of heaven go to heaven and the deserving of hell go to hell" while others define it as "the life that starts with the second blowing of the Horn and with the resurrection of the people and continues eternally". Afterlife involves the stages of Raphael's blowing the Horn, the doomsday, resurrection and gathering of the great crowd, giving of the deed books, the judgment of everybody by Allah, the reckoning, the settling of the scales with which the good and bad deeds are weighed out, the straight path (as-sirat) on which everyone will pass, the kawthar pool common to the prophet, intercession, and the eternal countries of heaven and the hell.

The word qiyamah is the infinitive form of the root qiyam which means "to stand up and remain standing" and qiyamah means "to resurrect and to get out of the grave, to stand before

Allah". As a result of the terrifying sound that will occur with the Raphael's blowing the Horn, the doomsday will occur suddenly. After a certain amount of time, with the order of Allah, the Horn is blown one more time in order to resurrect all living things, beginning with humans, and to get organized again. With the second blowing of the Horn, the living things stand and go to where the great crowd gathers. On the doomsday, Allah will form the earth as He wants and with the expression of the prophet, the gathering place will be a flat place on which there is no sign. The witness angel that recorded everything the person did in the world and the angel that will take them to the judgment place will accompany them. The people who gathered in the judgment place will wait in the arasat (gathering place). Except for the ones whom Allah will shade by His shadow, people will be kept under hot weather and the court will be set for the judgment. The deed books will be given in the right hand to those who were believers and good people, and in the left hand to those who were bad. In the gathering, everyone will be gathered with his leader, beloved ones and those whom he respects and follows.

In literature, conceptions about the afterlife are used with a vengeance without distinguishing subjects. In couplets the afterlife is sometimes *ukba* (afterlife), sometimes *dar-ı ukba* (the country of afterlife) or *dar-ı beka* (the country of afterlife). Poets generally make use of afterlife subjects within Islamic beliefs. The subjects about afterlife in *divan* poems are mentioned with words and compounds such as: *kıyamet* (doomsday), *ahir zaman* (end of world's time), *amel defteri* (deed book), *cennet* (heaven), *cehennem* (hell), *rûz-i elest* (the day of promise), *rûz-i kıyâmet* (doomsday), *rûz-i mahşer* (the day of gathering), *rûz-i hesap* (the day of judgment), *rûz-i cezâ* (the day of punishment), *dem-i sûr* (the blowing of the Horn), *belâ* (approval), *arasat* (the place of gathering), *azab* (punishment).

In the Persian poet Attâr's work called *İlâhînâmah* the concepts of sinner, angels of punishment, heaven, seeing Allah, the sinner in the doomsday and the deserving of hell are mentioned. These concepts are afterlife concepts that are mentioned in Qur'an, too. Attâr used these terms with the power in his language and with the mastership in his poetry.

In the first story, the sinner is a young man whom Allah saves. In the gathering, he is helpless and has no way out. He seeks refuge in Allah and Allah covers this sinner human with His miracle. The angels understand that the young man whom they are looking for is saved with the mystery and mercy of Allah. "And it is He who created the heavens and earth in truth. And the day He says, "Be," and it is, His word is the truth. And His is the dominion [on] the Day the Horn is blown. [He is] Knower of the unseen and the witnessed; and He is the Wise, the Acquainted." "The earth entirely will be [within] His grip on the Day of Resurrection, and the heavens will be folded in His right hand." "Allah gives provision to whom He wills without account." While Allah helps His believers, the punishment angels will deal by the disbelievers.

The wise young man in the second story is a good person and as it is mentioned in Qur'an he will be sent to the heaven that angels show. The heaven, where there is no fear and sorrow and where everything one wants happens, will be given to the people as an entertainment. Also, according to the verses and hadith it is stated that after the people gathered in order to be judged, the skies will break and the angels will stand in rows and Allah will appear over the skies with all his power and omnipotence. After that, the deserving of heaven will see Allah and they will almost forget the blessings of heaven, and when they see the Divine beauty their faces will shine with happiness, victory and joy. There is every kind of blessing in heaven. Rivers flow under the high heavens, fountains and springs erupt and there are rivers of milk, delicious drinks, clear water and honey which never lose their tastes.

In the third story, told by the prophet, there is the situation of a sinner who redeems in doomsday and is forgiven by Allah. When people gather around their leaders in the gathering place, the deed book is given to them in which what they did when they were in the world is written. In this book, everything they did – great or small – will take place. Allah is the witness of all and as it is mentioned in the verses, He will judge with truth. In this story, Attâr draws attention to the secret of Allah and the human and the love of the human. Every lover wants to hide his love as he thinks of the virtue of the loved.

In the fourth story, the deserving of hell are told. They are the ones who cannot benefit from Allah's mercy and as it is stated in the verse they are disbelievers who will not be valued in doomsday. Allah will give back to those who mention Allah and who are afraid of the doomsday. With citation to the verse: "Allah has promised the hypocrite men and hypocrite women and the disbelievers the fire of Hell, wherein they will abide eternally." Attâr said; "some individuals of the ummah's are left unfortunate from the mercy of Allah". They will also be devoid of seeing Allah. The punishment of the hell will surrender them from all sides.

Attâr, who withdrew from the world when he was a rich and elaborate tradesman, attended to the dervish order of Rukn ad-Din al-Akkaf who was among that day's investigators and scholars, did prayers and showed obedience, and spent all his favor in removing secular and servile ideas away from his heart. Attâr's grave, who became a martyr in Mongol attack, is outside the city of Nishapur, in a place called shehr-i bezirghan. With the expression of Devletshah, the tomb, which was built by Ali Shir Nevai when it was a wrack and ruin, illuminates one's heart and it is brighter and more refreshing than the Rezvan's garden. It gives a lot of joy and health to people and the tongues of all people praise this mine of goodness and the center of favor, singing this couplet:

These two are essential to save people from afterlife's punishment: a good name and good deeds

After you pass these two, all things on earth are ephemeral.

Giriş

Âhiret, evvelin zıddı, son manasındaki âhir kelimesinin müennesidir. Terim olarak “dünya hayatından sonra başlayıp ebediyyen devam edecek ölüm sonrası hayat” anlamına gelir. Kur’ân-ı Kerim’de el-yevmü’l-âhir, ed-dârü’l-âhire, dârü’l-âhire, en-neşâtü’l-âhire gibi tamlamalar şeklinde 110 yerde geçer.¹ Bazı âlimler âhiret hayatını “İsrafil’ in sûra birinci üflemesiyle başlayan ve cennetliklerin cennete, ce-hennemliklerin cehenneme girmesine kadar bütün âhiret hallerini içine alan hayat” olarak, bazıları “ikinci sura üflenilmesi ve insanların tekrar diriltilmesinden itibaren başlayıp sonsuz olarak devam eden hayat” diye tarif etmişlerdir.² Âhiret, ölümden itibaren tekrar başlayan ve mahşerdeki dirilişten sonra ebediyyen devam edecek hayattır. Bunlar; İsrafil’in sura üflemesi, kıyametin kopması, yeniden dirilme ve mahşer yerinde toplanma, amel defterinin verilmesi, Allah tarafından herkesin sorgulanması, hesaba çekilmesi, iyilik ve kötülüklerin tartılacağı terazilerin kurulması, bütün insanların üzerinden geçecekleri sırat, Hz. Peygamber’e mahsus Kevser havuzu, şefaet, ebedî kalış yurdu cennet ve cehennem³ merhalelerini kapsar.

Bütün canlılar öldükten sonra, dünyadaki düzenin bozulup son bulmasıyla, ölümden sonra diriliş ve sonraki hayat sürecinin başlayacağını bize Kur’ân-ı Kerim ve Sünnet bildirmektedir. Öldükten sonra dirilme ve sonraki hayat da kıyamet olayı üzerinde temellendirilmektedir.⁴

Kıyamet, “kalkmak, dikilip ayakta durmak” manasındaki kıyâm kökünden isim veya mastar olup “dirilip mezardan kalkma, Allah’ın huzurunda durma” anlamına gelir.⁵ Birinci kıyamet, kâinattaki düzenin bozulup her şeyin yıkılması ve her varlığın fenâ bulmasıdır. İkinci kıyamet ise ölen canlıların, özellikle insanların, Allah’a hesap vermek, sonucuna göre cezalandırılıp cehennem ya da mükâfata mazhar olup cennet hayatına başlamak üzere yeniden dirilmeleridir.⁶ İsrafil’in sûra⁷ üflemesiyle çıkan korkunç bir ses sonucunda aniden kıyamet meydana gelecektir. Belli bir süre sonra Allah’ın emriyle, başta insanlar olmak üzere canlıların yeniden dirilişi ve yeni bir düzenin kurulması için sûra ikinci defa üflenir.⁸ İkinci kez sûra üflenmesiyle canlılar ayağa kalkarlar ve mahşer alanına doğru ilerlerler.⁹

1 Bekir Topalaoğlu, “Âhiret”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yay., 1988), 1: 543; Bekir Topaloğlu ve İlyas Çelebi, *Kelam Terimleri Sözlüğü* (Ankara: İSAM Yay., 2017), 18; Safer el-Muhibbî el-Cerrahi, *İstilahat-ı Süfiyye fi Vatan-ı Aslıyye* (İstanbul: Kirk Kandil Yay., 2013), 18.

2 Süleyman Toprak, *Ahirete İman* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yay., 2. Baskı, 2015), 18.

3 Toprak, *Ahirete İman*, 19; Sait Özervarlı, *Kelâmîda Yenilik Arayışları* (İstanbul: İSAM Yay., 1998), 116.

4 Ahmet Ceylan, *İslâmîda Ölümden Sonra Diriliş İnancı* (Ankara: Kitap Yay., 2007), 201.

5 Topaloğlu ve Çelebi, *Kelam Terimleri Sözlüğü*, 187.

6 Ceylan, *İslâmîda Ölümden Sonra Diriliş İnancı*, 201.

7 “(O gün) sûra üflenecek, ardından-Allah’ın diledikleri dışında- göklerde ve yerde bulunanların hepsi düşüp ölecek; sonra (sûra) yeniden üflenecek ve onlar birden ayağa kalkmış, etrafa bakıyor olacaklar.” (Zümer, 39/68).

8 Ceylan, *İslâmîda Ölümden Sonra Diriliş İnancı*, 205.

9 Hulusi Arslan ve Mustafa Bozkurt, *Sistemik Kelam* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yay., 2016), 367.

Kur'an-ı Kerim'de "bütün insanların bir araya toplanacakları gün" diye nitelendirilen haşr¹⁰, "halkı buldukları mekânlarından çıkararak cemaat halinde bir yere toplamak"¹¹ anlamına gelir. Terim olarak kıyamet gününde yeniden diriltilecek varlıkların hesaba çekilmek üzere bir meydana sevk edilip toplanmasını ifade eder.¹² Kıyamet günü Allah yeryüzünü istediği şekle sokacak ve mahşer yeri Hz. Peygamber'in ifadesiyle, "üzerinde hiçbir alamet bulunmayan, halis buğday unundan yapılmış yufka gibi beyaz ve parlak bir düzlük"¹³ olacaktır.¹⁴ Dünyada insanların yaptıklarını kaydetmiş olan şahit melek¹⁵ ve onları hesap meydanına götürecektir melek de kendilerine eşlik edecektir.

Mahşer yerinde toplanan insanlar, arasatta bekleyecekler, Allah'ın gölgesinde gölgelendirecekleri hariç, diğer insanlar sıcağın altında tutulacaklar,¹⁶ yargı için mahkeme kurulacak, amel defterleri sahiplerine iman edip iyi olanlara sağdan, kötülük yapanlara soldan verilecektir.¹⁷ O gün bazı yüzler ağarır, bazıları kararacaktır.¹⁸ Mahşerde herkes kendi önderiyle¹⁹, sevdikleriyle, uydukları ile beraber haşredileceklerdir.²⁰

Hadis-i şeriflerden anlaşıldığına göre de, Hz. Peygamber'in şefaatiyle²¹ hesaba tabi tutulmaya başlanacaktır.²² Kıyamet günü insanların şefaati için peygamberlerin kapısını çalacakları ile ilgili hadis-i şerifte²³ Hz. Âdem'in, Hz. Nuh'un, Hz. Mûsâ'nın ve Hz. İsrâ'nın "nefsi" diyerek insanları Hz. Peygamber'e gönderecekleri anlatılmaktadır.²⁴ O gün hiç kimseye haksızlık yapılmayacak, âyette de belirtildiği üzere herkes yaptığının karşılığını görecektir.²⁵ Mahşer alanında Cennet ve Cehennem yaklaştırılacaktır.²⁶ Cennet, Cehennem'den sonra olacaktır; fakat ona ulaşılması için sırat'tan geçilmesi gerekecektir.

Sırat, sözlükte "cadde, anayol, cehennem üzerinde kurulmuş köprü" demektir. Kur'an-ı Kerim'de "içinizden oraya varmayacak hiçbir kimse yoktur. Bu, Rabbinin kesinleşmiş bir hükmüdür. Sonra biz, kötülükten sakınanları (cehennemden) esirgeriz;

10 Bk. Hüd 11/103; Tegâbün 64/9; Zümer 39/68.

11 Mehmet Yaşar Soyalan, *Elmalılı Tefsirinde Kur'ani Terimler ve Deyimler* (İstanbul: Ağaç Yay., 2003), 143.

12 Bk. Topalaoğlu ve Çelebi, *Kelam Terimleri Sözlüğü*, 118.

13 Buhârî, "Rikâk", 45; Müslim, "Cennet", 41.

14 Toprak, *Ahirete İman*, 53.

15 Kâf, 50/17-18-21; İnfitâr, 82/10-19.

16 Buhârî, "Zekât", 4552; Müslim, "Cennet", 62.

17 İnşikâk 84/7-15.

18 Âl-i İmran, 3/106-107.

19 İsrâ 17/71.

20 Meryem, 19/68; Darimî, *Sünen*, 20-Kitâbu'r-Rikâk, B: 71, 2, 627-628.

21 Şefaati, sözlükte "birinin önüne düşüp işini görmek, birinin bağışlanması için af dilemek" anlamında olup, terim olarak ahirette Allah'ın izin vereceği kimselerin, yine O'nun izniyle günahkâr müminlerden bazılarının bağışlanması ya da günahı olmayanların Allah katındaki derecelerinin yükseltilmesini talep etmeleridir.

22 Ceylan, *İslâm'da Ölümünden Sonra Diriliş İnancı*, 222.

23 Buhârî, "Ehâdisü'l-Enbiyâ", 3, 9.

24 Reyhan Keleş, *Divan Şirinde Âyet ve Hadis İktibasları* (İstanbul: Kitabevi Yay., 2016), 393.

25 Yâsin, 36/52-54; Sebe, 34/26.

26 Tekvîr, 81/13.

zalimleri de orada diz üstü çükmüş olarak bırakırız” (Meryem 19/71-72) şeklinde geçer.

Hz. Peygamber sıratın cehennem üzerinde olacağını, ondan ilk geçenlerin kendisi ve ümmeti olacağını, o gün sadece peygamberlerin konuşacağını ve bütün duaların “Kurtar Allahım!” şeklinde olacağını bildirmiştir.²⁷ Yine hadislerde müminlerin amellerine göre bazılarının şimşek ve rüzgâr gibi hızlı, bazılarının da yavaş, hatta sürünerek geçeceği ve cennete varacağı, kâfirlerin ve bazı günahkârların ise ayaklarının birbirine takılıp cehenneme düşecekleri haber verilmiştir.²⁸

Cehennem, azab evi, azab yurdu olan ateşin özel ismidir ve müennestir²⁹, terim olarak kâfir, münafık ve müşriklerin sürekli, günahkâr mü'minlerin ise geçici olarak kalacakları yerdir. Kur'an-ı Kerim'de değişik isimlerle yer alır. Bunlardan yedisi yaygın olarak kullanılmıştır. Cehennem, Cahîm, Hâviye, Hutame, Lezâ, Saîr, Sakar. Cehennem için kullanılan azâbü'l-harîk, hamîm, semûm, siccîn, veyl, dârü'l-bevâr, sûtüd-dâr ve esfelû's-sâfilin gibi kelime ve terkipler de vardır.³⁰

Dünya hayatını sağlam iman, sâlih amel ve ahlâkî erdemlilik içinde geçiren mü'min, müttakî, sâlih, velî, şehîd, siddîk, nebî ve resûl kulları için Allah'ın ebedî ikamet yeri olarak hazırladığı yer Cennet'tir.³¹ Cennet, “örtmek, gizlemek” anlamındaki cenn kökünden türetilmiş olup, bitki ve ağaçları örten bahçe; içine girmeden görülmeyen, gizli, çok değerli bağ, bahçe³² anlamına gelir. Cennet, iman eden ve Allah'ın rızasına uygun amellerde bulunan kimselere O'nun lütfu, ihsanı, keremi ve bağışdır.³³ Cennetlikler; âyetlerde 'Allah'ın korunmasını emrettiği bağı koruyan, Rablerine saygıda kusur etmeyen, namazı dosdoğru kılan, rızkı hayır yolunda harcayan, kötülüğü iyilikle savan, babalarından, eşlerinden ve çocuklarından iyi olanların da kendileriyle beraber olacağı³⁴ kişiler' meâlinde vasedilmiştir.

XI. yüzyıldan itibaren rağbet gören, özellikle konularını tasavvuftan alan ve ahlâkî içerikli Farsça ve daha sonra Türkçe mesnevîlerden, dinî ve millî duyguların geliştirilmesinde, birtakım bilgilerin ve inanç sistemlerinin tanıtılmasında ve İslâmî hususların yansıtılmasında ziyadesiyle istifade edilmiştir. En kolay tanzim edilen nazım şekillerinden olduğu için de her mevzua dair uzunca manzume ve kitaplar mesnevî şekliyle yazılmıştır.³⁵

27 Buhârî, “Rikak”, 52; Tirmizi, “Cennet”, 20.

28 Buhârî, “Rikak”, 48; Müslim “İman”, 81.

29 Soyalan, *Elmalılı Tefsirinde Kur'ânî Terimler ve Deyimler*, 85.

30 Toprak, *Ahirete İman*, 64.

31 Ra'd, 13/23-24.

32 Soyalan, *Elmalılı Tefsirinde Kur'ânî Terimler ve Deyimler*, 86.

33 Bk. Nisâ 4/69-70; Mü'minün 23/1-11.

34 Bk. Ra'd, 13/20-24.

35 Tâhirü'l-Mevlevî, *Edebiyat Lügatı* (İstanbul: Enderun Yay., 1973), 99.

XIII. yüzyıldan XV. yüzyılın ilk yarısına kadar telif edilen mesnevîlerde İran mesnevî şairlerinden en çok medh ü senası yapılan, üstad olarak anılan ve takdir edilen şairlerden biri de Attâr'dır.³⁶

1. Attâr ve *İlâhînâme*

İranlı mutasavvıf, şair, eczacı, hekim Feridüddîn Ebû Hâmid Muhammed b. Ebû Bekr İbrahim b. İshak Attâr-ı Kedkenî-i Nişâbûrî (537/1142 - 618/1221), babadan oğula geçen ocak mesleğini sürdürdüğü için Attâr olarak bilinmektedir. Altıncı ve yedinci asrın başlarının ünlü şair ve âriflerindedir.³⁷ Yetmiş yıl kadar tarikat ehlinin hikâyeleri ve menkıbeleri ile uğraştığı kaydedilmiştir.³⁸ Âlimâne remiz ve işaretleri bulunan şairleriyle meşhurdur. Yumuşak huylu, edepli bir Allah adamı olması sebebiyle herkesin hürmetini kazanmıştır.³⁹ *Hüsrevnâme* adlı eserinde belirttiği üzere sırdır.⁴⁰

Eser takriben 6500 beyitlik bir mesnevîdir.⁴¹ Mefâîlün Mefâîlün Feûlün vezindedir. Münâcât, na't, miracnâme, dört halifeye övgü ve makale adını verdiği yirmi iki bölüm ve bir hâtimedden oluşmaktadır. Bir hükümdarın altı oğluna dünyada en çok arzu edip elde etmek istedikleri şeyleri sorması, onların da sırasıyla cevap olarak verdikleri hikâyeler konu edilmektedir. Her biri insanın ihtiraslarından birini temsil eden arzular etrafında gelişen hikâyede baba bunların manasızlığını gösterir.⁴² Baba çocuklarına öğüt verdikçe kendisi de kemâle ermektedir.

Makaleye konu edilen ve âhîret merhalelerinin bir kısmını kapsayan bu konuları dört hikâyeye üzerinde göstermeye çalışacağız.

2. İlâhînâme'de Âhîret ile İlgili Hikâyeler

2.1. Üçüncü Makalede⁴³ "Günahkâr Genç İle Onun İçin Görevlendirilen Azap Melekleri" Başlıklı Yedinci Hikâyeye⁴⁴

36 Amil Çelebioğlu, *Türk Edebiyatı'nda Mesnevî* (İstanbul: Kitabevi Yay., 1999), 30.

37 Zebihullah-i Safâ, *Târîh-i Edebiyyât Der İrân* (Tahran: İntişârât-ı Firdevs, 1344), 2: 858.

38 Devletşah, *Şair Tezkireleri*, çev. Necati Lugal (İstanbul: Pinhan Yay., 2011), 253.

39 Ömer Ferit Kam, *Divan Şiirinin Dünyasına Giriş, Âsâr-ı Edebiye Tedkikâtı*, haz. Halil Çeltik (Ankara: Birleşik Yay., 2008), 85.

40 Safâ, *Târîh-i Edebiyyât Der İrân*, 859.

41 Nazif Şahinoğlu, "Attâr, Feridüddîn", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yay., 1991), 2: 97.

42 Şahinoğlu, "Attâr, Feridüddîn", 97.

43 Attâr'ın İlâhînâme'sini oluşturan bölümler (makaleler) içerisinde yer alan hikâyelerin üçüncüsü.

44 Attâr'ın İlâhînâme'sini oluşturan bölümler (makaleler) içerisinde yer alan hikâyelerin yedincisi.

حکایت جوان گناهکار و ملائکهٔ عذاب که بر او موکلند

در آید وز خدا خواهد امانی نماید⁴⁵
 ولی قاضی فضلش یار باشد
 که پیش آرند در دوزخ عذابش
 که «از چه می کشید او را درین راه؟
 که تا در دوزخ اندازیم او را»
 که «هستیم ای عجب با او، بهم،
 که ما هر دو بهم خواهیم بودن»
 نه هرگز این کرامت دیده باشند
 بلرزند آنگهی بی هوش گردند
 چه می پایی، هلا بگریز ازیشان»
 که نه سر دارد این وادی ونه پای
 که نیست این جایگه راه گریزی؟»
 بیا در ما گریز از جمله رستی»
 که نقد من به جز بیچارگی نیست
 مرا در پردهٔ اسرار آری»
 کند پنهانش از خلق قیامت
 بخلوتگاه دیدارش رساند
 نه بینند آن جوان را بر سر راه
 بهر سوی بمردی، می شتابند
 مگر در عالم باقی فنا شد
 نمی بینم، از وی دست شستیم
 اگر با ما نگویی جان ما شد»

در اخبار است که در محشر جوانی
 بغایت جرم او بسیار باشد
 ملائکه می کنند آنجا شتابش
 همی حالی، خطاب آید ز درگاه
 همی⁴⁶ گویند «می تازیم او را
 خطاب آید دگر، اما معما
 شما را این نمی باید شنودن
 ملائکه این سخن نشنیده باشند
 از این هیبت همه خاموش گردند
 خطاب آید جوان را «کای پریشان!
 جوان گوید «خدایا در چنین جای
 کجا دانم⁴⁷ شدن از رستخیزی
 خطاب آید که «ای در عین مستی
 جوان گوید «مرا ین یارگی نیست
 مگر تو فضل خود در کار آری
 خداوندش ببوشد از کرامت
 بدولت جای اسرارش رساند
 ملائکه چون بهوش آیند آنگاه
 بجویندش بسی اما نیابند
 بحق گویند «خصم ما کجا شد
 بهشت و دوزخ این ساعت بجستیم
 تو میدانی الهی کو کجا شد»

45 Şiirler Kedkeni neşrinden alınmıştır; fakat bazı beyitler, Ritter neşriyle farklılık arz etmektedir. Tesbit edilen bu farklar, K: Rıza Şefî'i-i Kedkeni neşri ve R: Hellmut Ritter neşri şeklinde gösterilmiştir.

46 چنین خواندم که در محشر جوانی
 R در آید وز خدا خواهد امانی

47 R یارم

که در پرده سرای عصمت ماست
 شما را نیست با او هیچ کاری
 شما را رفت باید از میانه»
 کجا اندر میان اغیار باشد
 نمایند آفتابی در عنایت
 همه نقصان تو اخلاص گیرد
 که تا کارت نباشد جز نظاره⁴⁸

خطاب آید که «این از حکمت ماست
 چو او را هست پیش ماقراری
 کنون او داند و ماجاودانه
 عنایت چون ز پیشان یار باشد
 وللی اول نبی را در هدایت
 عنایت گر ترا با خاص گیرد
 کند دیدار خویش آشکاره

Anlatıldığına göre mahşerde bir delikanlı belirir, Allah'tan aman ister. Onun günahı son derece fazladır; fakat fazilet sahibi bir yargıç ona yâr olur. Melekler orada koşturur, cehennem azabını çektirmek ister. Derhal Allah katından hitap gelir: Neden onu bu yola çekiyorsunuz? Derler ki: Biz onu cehenneme atacağız, onun için koşturuyoruz. Böylece onu Tekrar hitap gelir, muamma gibi: Hayret doğrusu! Biz onunla beraberiz. Sizin bunu işitmemeniz gerekir. Biz ikimiz birlikte olacağız. Melekler böyle bir söz işitmemiştir. Asla böyle bir keramet görmemiştir. Bu (sözün heybetiyle) heybetle susar kalırlar. Sonra titrer, kendilerinden geçerler. Delikanlıya hitap gelir: Hey perişan! Ne duruyorsun, haydi kaç onlardan. Delikanlı der: Allah'ım, böyle bir yerde bu vadinin ne başı ne sonu belli. Bu mahşerden nereye gidebilirim? Yok zira burada bir kaçış yolu. Hitap gelir: İyice sarhoşsun sen gel bize kaç, her şeyden kurtulursun. Delikanlı der: Bende bu kudret yoktur. Benim elimde sadece biçarelik vardır. Ancak sen faziletinle lüt-federsen, beni sırlar perdesine çekebilirsin. Allah onu kerametiyle örter, onu kıyamet halkının gözünden saklar. Onu sırlarının devletine ulaştırır. Onu buluşmaya mahsus halvetgâha kavuşturur. Melekler kendilerine geldiklerinde o delikanlıyı göremezler yol üstünde. Onu ne kadar arasalar da bulamazlar. Her tarafa koşturur dururlar. Allah'a derler: Bizim hasmımız nereye gitti? Yoksa bekâ âleminde fâni mi oldu? Az önce cenneti, cehennemi aradık. Göremiyoruz onu, bu işten vazgeçtik. İlâhî! Nereye gittiğini sen bilirsin. Bize söylemezsen, bittik demektir! Hitap gelir: Bu bizim hikmetimizdendir. Bizim ismet sarayımızın perdesi arkasındadır. Onun yeri artık bizim yanımızdır. Sizin bundan böyle onunla işiniz yoktur. Şimdi o bilir, ebediyen biz biliriz. Artık sizin aradan çekilmeniz gerekir.

Allah'ın inayeti baştan yâr olunca, yabancılar nasıl olabilir arada? Ama önce Nebî'yi hidayet için inayetiyle bir güneş gibi gösterir. Allah'ın inayeti seni haslar arasına alırsa bütün eksikliklerin döner ihlâsa. Kendi yüzünü gösterir sana açıkça olmaz işin senin seyretmekten başka.⁴⁹

48 Attâr, *İlâhînâme*, nşr. Muhammed Rıza Şefî'i-i Kedkenî (Tahran: İntişârât-ı Suhen 1385 hş.), 161-162.

49 Feridüddin Attâr, *İlâhînâme*. Farsça'dan çev. Mehmet Kanar (İstanbul: Ayrıntı Yay., 2014), 65-66.

2.2. Üçüncü Makalede “Bilgili Genç, Cennet, Hak Teâlâ'yı Görüş” Başlıklı Sekizinci Hikâye

حکایت جوان صاحب معرفت و بهشت و لقای حق تعالی

که برخیزد قیامت وان همه سوز
بگردد او هزاران مفرعه زن
جهانی می دهند از بهر او راه
که او را در فلان قصری فرود آر
همه حوران ز شوق او بفریاد
هزار و دو هزار از هر سو او را
خدای خویش را بیند که آنجاست
زهر دو ظاهرش گردد جهانی
نه بیند جز خدای خویشتن او
ولیک آن جمله سودای محالست
نه هر چوگان زند گویی از آنجا
زبانی از رهش پُرسان و ترسان
که می ترسی و می پُرسی همیشه
همه شهر دلت این پیشه گیرد
ولیکن از مشام جان توان برد
که جانت در حضور دلستانست
که هر دم در حسابت صد حجابست⁵⁰

چنین نقلست در اخبار کان روز
جوانی در میان آید مـزین
زهر سو راه می جویند آنگاه
بخازن پس خطاب آید ز جبار
دران قصرش فرود آرند دلشاد
دریچه باشد آن قصر نکو را
بهر درکان جوان می بنگرد راست
هزاران درگشاید هر زمانی
ولی در هر جهان از مرد و زن او
همه عالم تمنای وصال است
نه هر کس را رسد بویی از آنجا
دلی باید ز حق ترسان و بریان
ترا گر با تویی آنست پیشه
نهادت جمله این اندیشه گیرد
که تا یک لحظه بوی آن توان برد
ترا عمر حقیقی آن زمانست
وگر عمر تو بیرون زین حسابست

Hadislerde şöyle nakledilir: O gün kıyamet kopar; onca yanlış arasında süslenmiş bir genç gelir ortaya. Binlerce değnekli çavuş onun etrafında. Sonra her taraftan ona yol açarlar. Bir dünya onun için yol açar. Cebbar Allah'tan haznedara hitap gelir: Onu filan kasma yerleştir. Memnunlukla genci o kasma indirirler. Feryada gelir onun şevkiyle huriler. O güzel kasrın pencereleri vardır; her tarafa açılan bin, iki bin penceresi vardır. O genç hangi pencereden bakacak olsa Rabbini görür o pencereden. Her an kasırda binlerce kapı açılır. Her kapıdan ona ayrı dünya görünür; fakat her dünyada kadın, erkek varken görmez o kendi Hüdâsı'ndan başkasını.

50 Attâr, İlahînâme, 163.

Her âlemde vuslat temenni edilir; ancak bunların tümü imkânsız sevdadır. Herkes oradan bir koku alamaz, her çevgen oradan top çelemez. Hak'tan korkan, kebab olmuş gönül gerekir. O'nun yolunu soran, korkan dil gerekir. Sen de bu yolda giden biriysen, korkarsın, daima sorarsın. Tüm varlığınla bunu düşünürsün, bununla ilgilenir tüm gönül şehrin. Sonunda bir an için bu koku alınır; ama bu koku can burnuyla alınır. Gerçek ömrün o zaman başlar; çünkü canın sevgilinin huzurundadır. Eğer ömrün bu hesabın dışındaysa, her an yüz hicap vardır hesabında.

2.3. Dokuzuncu Makalede “Mahşer Günündeki Günahkâr” Başlıklı On İkinci Hikâye

که حق گوید بشخصی روز محشر
 که تا چه کرده عمری فراوان
 نه بیند جز معاصی چیز دیگر
 زبان بگشاید و گوید «الهی
 حقش گوید که «پشت نامه برخوان»
 چنان یابد نوشته کاخر⁵¹ کار
 همه دردیش درمان گشته باشد
 بداده باشدش ده نیکویی باز
 خدا ده نیکویی بنوشته باشد»
 زهی بنده که چون آزاد گردد
 ندیدم از کرام الکاتبین حق
 که نوشتند بر من آن دو هشیار
 بلی چون آن نوشتند⁵² این نویسنده⁵³
 بهر یک ده نیکویی می دهی باز
 ز فضلت بر گناهان سود کردم»
 بخندید و شدش دندان پدیدار
 زهی گستاخی آخر از کفی خاک»

چنین نقلی درست است از پیمبر
 که «ای بنده بیا و نامه برخوان
 چو بنده نامه برخواند سراسر
 چو در نامه نبیند جز سیاهی
 به دوزخ می روم زین عمر تاوان»
 چو پشت نامه برخواند به یکبار
 «بتوبه در پشیمان گشته باشد
 بجای یک بدی داننده راز
 بدی را چون پشیمان گشته باشد
 چو بنده آن بیند شاد گردد
 بحق گوید که «ای قیوم مطلق
 که من دارم گنه زین بیش بسیار
 بگو کان بر سر⁵⁴ مسکین نویسنده⁵⁵
 که تا چندان که بد کردم ز آغاز
 اگر چه من گناهان زود کردم⁵⁶
 پیمبر از چنین گفتار و کردار
 پس آنگه گفت که «ای⁵⁷ دارنده پاک

51 R آخر

52 R مگر آن سترندند K بلی چون آن نوشتند

53 R نوشتند

54 R من

55 R نوشتند

56 R گناه آلود مردم K گناهان زود کردم

57 R ای K کای

اگر آگه شوی بیم هلاکست
 چنین سزای عجایب را سبب چیست؟
 از آن⁵⁸ آمد که یعنی هیچ هیچی
 که تا از جانت شود زان را⁵⁹ که آگاه
 که از چشم خود و خلقت نهان کرد
 درون جمله تخت خواب بنهاد
 توانی خفت بی غیری، زهی بخت!
 چنین بهتر که باشد جای معشوق
 مسلم نیست، پنهان باید از عز⁶⁰

ز سزای کان میان خاک و پاکست
 که می داند که این سزای عجب چیست
 ترا در پیش چندین پیچ پیچی
 بلی⁶¹ این جمله زان افتاد در راه
 چو تو معشوق بودی او چنان کرد
 هزاران پرده اسباب بنهاد
 تو با معشوق زیر پرده بر تخت
 چو نتوان دید سر تا پای معشوق
 که جلوه دادن معشوق هرگز

Peygamber'den şu sahih hadis nakledilmiştir: Maşer gününde Hak birine şöyle der: Kulum! Gel, amel defterini oku, ömründe ne çok şey yapmışsın! Kul bütün amel defterini okuyunca başka bir şey görmez günahlarından başka. Siyahlık dışında defterinde bir şey görmez, dile gelir, İlâhî der ömrümün cezası olarak cehennem'e gidiyorum. Hak ona der: Arkasını oku defterin. Kul defterin arkasını okuyunca, defterin sonunda şu yazıyı görür: Tövbe ederek pişman olmuştur, Tövbesi dertlerine derman olmuştur. Sırları bilen Tanrı onun her kötülüğü için, on iyilik vermiştir ona. Madem kötülüklerinden dolayı pişman olmuştur, Allah onun hanesine on iyilik yazmıştır. Kul bunu görünce sevinir. Özgür olduğu için ne şanslı kuldür! Kul Hakk'a der: Mutlak kayyum olan Rabbim, iki yazıcı melek yüzünden gerçeği görmedim. Benim bunlardan çok fazla günahım var, iki uyanık melek defterime işlememişler. Yarabbi! Söyle misin, ben zavallı hakkında yazarlarken bazı günahlarımı siliyor, bazılarını yazıyorlar mıydı? Baştan beri bunca günah işledim, her günahıma karşılık bana on iyilik veriyorsun. Günahlara bulanmış biri olsam da günahlarımdan kâr ettim fazlınla. Peygamber bu sözleri, yapılanları anlatırken güldü, dişleri göründü. Daha sonra dedi; Ey tertemiz Rabbim! Bir avuç topraktan gelen küstahlık nedir?

Temiz can içinde bir sır vardır, bu sırdan haberin olursa, helâk olursun. Bu acayip sırrın ne olduğunu kim bilir? Böyle acayip bir sır için sebep nedir? Senin önünde bunca virajlı yol var. Bir hiç olduğundan meydana gelmedi bunlar. Bakarsın, kendinden haberdar olursun diye bütün bunlar döküldü ortaya. Maşuk olduğun için böyle yaptı. Seni kendi gözünden, halktan sakladı. Binlerce sebepler perdesi çekti, hepsinin içine bir yatak koydu. Sen maşuğunla, perde arkasında, yatağında başkası olmadan uyuyabilirsin.

58 نه زان R

59 خویش گردی بو K جانت شود زان را

60 Attâr, *İlahînâme*, 230-231.

61 ولی R

Ne baht ama! Madem maşuk baştan ayağa görülemiyor, maşuğun yerini görmek daha iyi. Maşuğun kendini göstermesi asla mümkün değil; gizli kalması gerek şanıyla.

2.4. Yirminci makalede “Cehennem Ehli Hakkında” Başlıklı Onuncu Hikâye

گروهی را کند بی بهره رحمت
سوی دوزخ برید آغشته در خون»
ز حق خواهند مهل اندک نه بسیار
که «کاری می نگردد دیر ما را
بفضل این قوم را دادیم مهلت
که می گریند این مدت شب و روز
ز حضرت مهلتی باید دگرشان
که تا بر درد خود خون میفشانند
همی گریند و می گردند در خون
نگوید کز چه می گرید چندین؟
چو جان من فدای اشک ایشان
ز حضرت جز دل ایشان ندارد
بدرمان کردنست فرمان نباشد
که دردش از بسی درمان ترا به
دلت جز بر جراحت نیست اصلاح
مگر از خاک برگیرد ترا بار
بدست آری کمنند دلربایش⁶²

چنین نقلست کز آحاد امت
خطاب آید که «ایشان را هم اکنون
بآخر بر لب دوزخ بیکبار
خطاب آید ز حضرت آشکارا
کنون سالی هزاری، نه بعلت
چنین نقلست ازان قوم جگرسوز
چو این سال هزار آید بسرشان
دوی دیگر ز حق مهلت ستانند
مدام این سه هزاران سال افزون
که کس یک لحظه با آن قوم مسکین
بزرگی گفت صد جان پریشان
که دردی را که آن درمان ندارد
ترا تا درد بی درمان نباشد
همی یک دردش از صد جان ترا به
ترا گر بوعییده هست جراح
پپای انداز خود را سرنگونسار
اگر تو برنگیری سر ز پایش

Şöyle anlatılmıştır: Ümmetin fertlerinden bir kısmını rahmetinden nasipsiz bırakır. Hitap gelir: Onları da şimdi Cehenneme götürün kan revan içinde. Nihayet Cehennem kuyusunda çok değil, kısa bir süre isterler Hak'tan. Tanrı katından açıkça hitap gelir: Geri kalmalarında bir beis yok. Şimdi hiçbir sebep yokken bin yıl bu halka mühlet verdik lütfumuzla. Anlatıldığına göre bu ciğeri yanık insanlar bu süre içinde gece gündüz ağlarlar. Bin yıllık süre tamamlanınca tekrar süre istemeleri gerekir Tanrı'dan. İkinci defa Hak'tan mühlet alırlar. Kendi dertleriyle gözlerinden kan saçarlar. Böylelikle üç yıldan fazla ağlayıp kanlara batarlar. Bu miskin insanlara kimse bir an bile “Neden bu kadar çok ağlıyorsunuz?” demez. Bir büyük insan dedi: Yüz perişan can benim canım gibi feda olsun onların gözyaşına; çünkü bu derdin dermanı yoktur. Onların

gönlünde sadece Allah derdi vardır. Senin dermansız bir derdin yoksa derman bulman için emir çıkmaz. Onun bir derdi senin için yüz candan iyidir. Onun derdi senin için birçok dermandan iyidir. Senin Ebû Ubeyde gibi cerrahın yoksa iyileşmez gönlündeki yara. Baş aşağı at yere kendini belki dost kaldırır yerden seni. Başını onun ayaklarından kaldırmazsan onun gönül çelen kemendini elde edersin.

Sonuç

Kelâm ilminin konusu olan âhîret hakkında ayrıntılı araştırmalar yapıp, kelamcılar tarafından farklı görüşler ileri sürülmekle birlikte kıyamet, diriliş, cennet ve cehennem konuları kabul edilen, inanılan konulardır; ihtilafli konular kıyamet alametleri, sırat ve şefaet gibi konunun ince ayrıntılarından.

Ebebiyatta şairler tarafından âhîret ve ilgili mefhumlar ziyadesiyle kullanılmıştır. Beyitlerde âhîret, bazen ukbâ, bazen de dâr-ı ukbâ veya dâr-ı bekâdır. Şairler genellikle âhîret konusunu İslâmî inançlar dâhilinde işlerler. Divanlarda ahîret ile ilgili mefhumlar; kıyamet (mahşer, haşr, restâhîz), ahir zaman, amel defteri, cennet (cennet ile ilgili mefhumlar), cehennem, rûz-i elest, rûz-i kıyâmet, rûz-i mahşer, rûz-i hesap, rûz-i cezâ, dem-i sûr, belâ, arasat, azab kelime ve terkipleriyle geçmektedir. Şairler bazen bir şeyin süresi ve devamı için “haşre dek, haşre değin, kıyamete dek” sözlerini; “kıyamete kalmak” tabirini bir şeyin ele geçmesinin imkânsızlığı, “kıyamet kopmak” tabirini bir şeyin tesirinin şiddeti, “kıyamet kapısı açmak” tabirini de ölüm haline işaret olmak üzere kullanırlar.⁶³

İlâhînâme'de âhîret ile ilgili özellikle bölüm başlarında Attâr'ın makale diye isimlendirdiği başlıklarda günahkâr, azap melekleri, cennet, Hak teâlâyı görüş, mahşer günündeki günahkâr ve cehennem ehli kavramları geçmektedir. Bu kavramlar Kur'ân'da da geçen âhîret kavramlarıdır. Attâr, bu kavramları dilindeki güç ve şiirindeki ustalık ile kullanmıştır.

Birinci hikâyede günahkâr, Allah'ın koruduğu bir gençtir. Mahşer ânında biçare kaçış yolu bulamamaktadır. Allah'ın fazîletine sığınır, O da günahkâr kulunu kerametiyle örter. Melekler, arayıp bulamadıkları gencin Allah'ın hikmeti ve inayetiyle kurtulduğunu anlarlar. “Gökleri ve yeri hak (ve hikmet) ile yaratan O'dur. “Ol!” dediği gün, oluverir. Sözü haktır. Sûra üfleneceği gün de mülk O'nundur. Gizliyi ve açığı bilendir. O, hükümdardır, her şeyi haber alandır”⁶⁴ “Bütün yeryüzü kıyamet günü O'nun avucundadır. Yerler O'nun kudretiyle dürülmüş olacaktır.”⁶⁵ Allah dilediğini hesapsız rızıklandırır.⁶⁶ Allah, imanlı kuluna ikramda bulunurken, inkârcı kullarına azap meleklerince muamele edilecektir.⁶⁷

63 Harun Tolasa, *Ahmet Paşa'nın Şiir Dünyası* (Ankara: Atatürk Üniversitesi Yay., 1973), 34. En'am, 6/73.

64 En'am, 6/73.

65 Zümer, 39/67.

66 Nûr, 24/37-40.

67 Nesâî, *Sünen*, 21: *Kitabü'l-Cenâiz*, 9.

İkinci hikâyedeki bilgili genç, iyi bir insandır ve Kur’ân’da belirtildiği gibi meleklerin gösterdiği cennete girecektir.⁶⁸ Korkunun, üzüntünün olmadığı, istenen her şeyin olduğu cennet, Allah’tan insanlara bir ağırlama olarak verilecektir.⁶⁹ Yine âyet ve hadislere göre insanların hesaba çekilmek üzere toplandıktan sonra göklerin yarılacağı⁷⁰ meleklerin saf olacağı, Allah’ın arşı üzerinde güç ve iktidarıyla tecelli edeceği belirtildiği üzere cennet ehli Hak teâlâ’yı görecek, cennet nimetlerini adeta unutacak, ilâhî cemâli temâşâ ettikleri zaman yüzleri mutluluk, zafer ve sevinç ışıkları saçacaktır.⁷¹ Cennette her türlü nimet vardır. Yüksek cennetlerin altından ırmaklar akar, pınarlar, çeşmeler fişkırır, tadı hiç bozulmayan süt, lezzetli içecekler, berrak su ve bal ırmakları bulunur. (Muhammed, 47/15.) Cennette sıkıntı duyulacak hiçbir şey yoktur.

Üçüncü hikâyede hazreti peygamberden naklen mahşerde tövbe eden bir günahkârı Allah’ın affetmesi hâli vardır. Hikâyede Allah’ın: *Kulum! Gel, amel defterini oku, ömründe ne çok şey yapmışsın!* ifâdesi Kurân-ı Kerim’de: “*Her milletin önderini çağırduğumuz gün kimlerin kitabı sağından verilirse, işte onlar, kitaplarını okurlar ve en ufak bir haksızlığa uğratılmazlar*”⁷² “*Her insanın işlediklerini boynuna doladık, kıyamet günü onun için, açılmış olarak bulacağı bir kitap çıkarırız. “Kitabını oku, bugün nefsin sana hesapçı olarak yeter”*”⁷³ meâlindedir. İnsanlar mahşer yerinde önderleri etrafında toplandıkları zaman dünyada yaptıklarının yazılı olduğu bir kitap (amel defteri) sunulacaktır. O defterde yaptıkları büyük küçük her şey yer alacaktır.⁷⁴ Allah her şeye şâhittir ve âyetlerde de belirtildiği üzere hak ile hükmedecektir.⁷⁵ Attâr bu hikâyede Allah ile kulunun sırrına, kulun aşkına dikkati çekmektedir. Her âşık kendi sevgilisinin namusunu düşünüp onu gizli tutmak ister.⁷⁶

Dördüncü hikâyede cehennem ehlinde bahsedilmektedir. Onlar Allah’ın rahmetinden faydalanamayacak olanlar, âyette de belirtildiği üzere kıyamet günü değer verilmeyecek inkârcı kimselerdir.⁷⁷ Allah’ı anan, kıyamet gününden korkanlara Allah yaptıklarının karşılığını verecektir. “*Allah cehenneme ebediyyen giren inkârcılara rahmet etmez*”⁷⁸ âyetinden iktibasla Attâr, “*ümmin fertlerinden bir kısmını rahmetinden nasipsiz bırakır*” ifadesini kullanmıştır. Onlar Allah’ı görmekten de mahrum kalacaklardır. Cehennem azabı kâfirleri her taraftan kuşatacaktır.

68 Nahl, 16/32.

69 Fussilet, 41/30-32.

70 Hakka, 69/13-18.

71 Bk. Âl-i İmran, 3/107; Tevbe 9/72 v.d.

72 İsrâ, 17/71.

73 İsrâ, 17/13-14.

74 Arsan ve Bozkurt, *Sistemik Kelam*, 384.

75 Sebe, 34/26; Ahkâf, 46/19-20.

76 Aygün Alizade, “Feridüddin Attâr’ın İlahiname Adlı Eserinin Şekil ve İçerik Özellikleri”, *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi* 3, sy. 10 (Aralık 2016): 147.

77 Kehf, 18/103-106.

78 Nisa, 4/137.

Zengin ve gösterişli bir iş sahibiyken dünyadan el çeken Attâr, zamanın muhakkik ve âriflerinden olan Ruknuddîn-i Akkâf'ın dergâhına girmiş, taat ve ibadetle uğraşmış, bütün himmetini dünyevî ve süflî düşünceleri kalbinden çıkarmaya sarfetmiştir. Moğol saldırısında şehit olan Attâr'ın kabri Şadiyah şehrinin dışında, şehir-i bezirgân denilen yerdedir.⁷⁹ Harap ve viran halde iken Emir Ali Şîr Nevâî tarafından yaptırılan türbe, Devletşâh'ın ifadesiyle insanın gönlünü aydınlatmakta, Rıdvan'ın bahçesinden daha nurlu ve ferahlık verici, insanın canına cennet bahçelerinden daha çok cankaticıdır; bütün insanların dili bu hayrat madenini ve bu iyilikler merkezini övmekte, şu beyti terennüm etmektedir:

دو چیز حاصل عمرست: نام نیک و ثواب وزین دو درگذری کَل من علیها فان
 İnsanı âhiret azabından kurtarmakta iki şey esastır: İyi ad ve sevap.
 Bu ikisini geçtikten sonra artık yeryüzünde olan her şey fânîdir.⁸⁰

Kaynakça

el-Aclûnî, İsmail b. Muhammed. *Keşfu'l-hafâ ve muzîlu'l-ilbâs*. Dâru'l-kutubi'l-ilmîyye, Beyrut 1408.

Alizade, Aygün. "Feridüddin Attâr'ın İlâhiname Adlı Eserinin Şekil ve İçerik Özellikleri". *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi* 3, sy. 10 (Aralık 2016): 133-152.

Arslan, Hulusi, Mustafa Bozkurt. *Sistemantik Kelam*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2016.

Attâr, Ferîduddîn-i Nişâbüri. *Divân-ı Attâr-ı Nişâbüri*, tas. Saîd-i Nefîsî. Tahran: İntişârât-ı Kitâb-ı Âbân, 1384.

_____. *İlâhînâme*. nşr. Hellmut Ritter. Matbaa-i Maarif, İstanbul 1940.

_____. *İlâhînâme*. nşr. Muhammed Rızâ Şefî'i-yi Kedkenî. Tahran: İntişârât-ı suhen, 1388 hş.

_____. *Tezkiretü'l-Evliyâ*. nşr. Muhammed İsti'lâmî. Tahran: İntişârât-ı Zevvâr, 1346/1927.

_____. *İlâhînâme*. çev. Mehmet Kanar. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2014.

_____. *İlâhînâme*. çev. Serkan Özburun. İstanbul: Semerkand Yayınları, 2006.

_____. *İlâhînâme*. çev. Abdülbâki Gölpinarlı. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2014.

80 Devletşah, *Şair Tezkireleri*, 254.

80 *Metn-i Kâmil-i Divân-ı Şeyh-i Ecell Saâdi-yi Şîrâzi*, 664.

- Aydınlı, Abdullah. *Hadis İstılahları Sözlüğü*. İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2012.
- Bilgin, Azmi. “Tasavvuf ve Tekke Edebiyatı”. http://ktp.isam.org.tr/pdfdrq/D01445/1995_1/1995_1_BILGINA.pdf (E.T. 14. 09. 2017).
- Buhârî, Muhammed b. İsmail. *el-Mu'cemu's-Sahîh*. İstanbul: 1315.
- Buhârî, Muhammed b. İsmail. *Sahîhu'l-Buhârî*. Lübnan: Dâru'l-kutubi'l-ilmıyye, 1430.
- Ceylan, Ahmet. *İslâm'da Ölümünden Sonra Diriliş İnancı*. Ankara: Kitap Yayınları, 2007.
- Demirci, Muhsin. *Tefsir Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2011.
- Devletşah. *Şair Tezkireleri*. çev. Necati Lugal. İstanbul: Pinhan Yayınları, 2011.
- Ebû Dâvud, Suleymân b. Eş'as es-Sicistânî. *Sunen*. Kahire 1950.
- Elmalılı M. Hamdi Yazır. *Hak Dini Kur'an Dili*. Yusuf Karaca v. dğr., Ankara: Berikan Yayınları, 2002.
- İbn Mâce, Ebû Abdullâh Muhammed b. Yezîd el-Kazvîni. *Sunen*. Dâru ihyâ't-turâsil-Arabî, 1975.
- Kam, Ömer Ferit. *Divan Şiiri'nin Dünyasına Giriş, Âsâr-ı Edebiye Tedkikâtı*. haz. Halil Çeltik, Ankara: Birleşik Yayınları, 2008.
- Kanar, Mehmet. *Farsça Türkçe Sözlük*. İstanbul: Say Yayınları, 2008.
- Kayaalp, İsa. *Sultan Ahmed Divanı'nın Tahlili*. İstanbul: Kitabevi Yayınları, 1999.
- Keleş, Reyhan. *Divan Şiirinde Âyet ve Hadis İktibasları*. İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2016.
- Muhammed Fuâd Abdalbâkî. *el-Mu'cemu'l-mufehres li Elfâzi'l-Kur'an*. Kahire: Dâru'l-hadîs, 1422.
- Nesâî, Ebû Abdurrahmân Ahmed b. Şu'ayb. *es-Sünen*, thk.: Bedrettin Çetiner, 2.bs., İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992.
- Özerverli, Sait. *Kelâm'da Yenilik Arayışları*. İstanbul: İSAM Yayınları, 1998.
- Sa'di-yi Şirâzî. *Metn-i Kâmil-i Divân-ı Şeyh-i Ecell Sa'di-yi Şirâzî*. nşr. Muzâhir Musaffâ, İntişârât-ı Rovzene, Tahran 1383 hş.

- Safer el-Muhibbî el-Cerrahî. *Istılahat-ı Sufiyye fî Vatan-ı Asliyye*. İstanbul: Kırk Kandil Yayınları, 2013.
- Sefercioğlu, M. Nejat. *Nev'î Divânı'nın Tahlili*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1990.
- Soyalan, Mehmet Yaşar. *Elmalılı Tefsirinde Kur'ânî Terimler ve Deyimler*. İstanbul: Ağaç Yayınları, 2003.
- Şahinoğlu, M. Nazif. "Attâr, Feridüddîn". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 4: 94-98. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- Tâhirü'l-Mevlevî. *Edebiyat Lügatı*. İstanbul: Enderun Yayınları, 1973.
- Tolasa, Harun. *Ahmet Paşa'nın Şiir Dünyası*. Ankara: Atatürk Üniversitesi Yayınları, 1973.
- Topaloğlu, Bekir-İlyas Çelebi. *Kelam Terimleri Sözlüğü*. Ankara: İSAM Yayınları, 5. bs., 2017.
- Topaloğlu, Bekir. "Ahiret". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 2: 544-545, 548. İstanbul: TDV Yayınları, 1989.
- _____. "Cehennem". *DİA*, 7: 227.
- _____. "Cennet". *DİA*, 7: 374.
- Toprak, Süleyman. *Ahirete İman*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2. Baskı, 2015.
- Toprak, Süleyman ve Şerafettin Gölcük. *Kelam Tarih Ekoller Problemler*. Konya: Tekin Kitabevi, 2016.
- Zebihullâh Safâ. *Târîh-i Edebiyyât der Îrân*. Tahran: İntişârât-ı Firdevs, 1344.
- Zebihullâh Safâ. *İran Edebiyatı Tarihi*. çev. Hasan Almaz, Ankara: Nüsha Yayınları, 2002.